

VIAȚA COTIDIANĂ A UNEI BURSIERE LA PARIS. ATITUDINI, PERCEPȚII, PRACTICI

IONUȚ BUTOI*

ABSTRACT

THE DAILY LIFE OF A GRANTEE IN PARIS. ATTITUDES, PERCEPTIONS, PRACTICES

This research examines the importance of the 1932–1934 Paris scholarship of Ștefania Cristescu (one of the most important monographists of the Gustian School), viewed both as a personal strategic choice meant to consolidate her status as an academic researcher and as an occasion for us to learn about the daily life of the interwar Romanian students in Western Europe. I discuss in this paper why it is important to develop a social history of the academic formation of the intellectual elites of modern Romania through scholarships in foreign countries.

Keywords: Gustian School, monograph, Ștefania Cristescu, crisis of monographic sociology, social history, scholarship, interwar academics.

În articolul de față mă voi apleca mai îndeaproape asupra stagiului de bursieră petrecut de Ștefania Cristescu la Paris, în anii universitari 1932–1933 și 1933–1934. Obiectivul acestor note de cercetare este de a reda aspecte relevante din viața cotidiană a Ștefaniei Cristescu. Voi începe prin a descrie contextul instituțional care a făcut posibilă această bursă de studii și motivațiile strategice ale monografiștilor care aveau ca obiectiv completarea studiilor în străinătate, pentru a trece, apoi, la o analiză mai amănunțită asupra împrejurărilor, evoluției și consecințelor multiple prin care stagiul de la Paris a marcat traiectoria academică – și nu numai – a Ștefaniei Cristescu.

Ipoteza acestei micro-cercetări este că identitatea de „monografist”, membru al unei Școli sociologice care avea deja prestigiu internațional, se resimte în atitudinile și percepțiile pe care atât Cristescu cât și alți membri ai Școlii le aveau față de mediul academic „gază”. O apartenență care are, însă, efectele sale ambivalente: nu doar de propulsie în cariera academică, ci și de șanse ratate, marginalizare provocată de rivalități sau neînțelegeri. Faptul că avem de-a face cu o *monografistă* reprezintă un element de interes în plus, pentru a vedea în ce măsură identitatea de gen se manifestă în cazul de față.

* Universitatea din București, Facultatea de Jurnalism și Științele Comunicării.

CONTEXT INSTITUȚIONAL ȘI STRATEGII INDIVIDUALE SAU „CÂND RELAȚIILE VALOREAZĂ AUR”

Parte a unei culturi moderne preiferice de dată recentă, pentru viața academică a României, fenomenul „studiilor în străinătate” a avut o importanță deosebită și, dacă ar fi cercetat sistematic, ar oferi numeroase informații valoroase pentru a înțelege rețelele profesionale, raporturile instituționale și legăturile de pe plan intern dintre diverse generații de profesori universitari și studenți, ca și cele de pe plan extern, între rețelele românești și cele ale centrelor universitare din străinătate. O astfel de investigație ar fi utilă atât pentru a decela influența intermediată pe care marile orientări intelectuale, culturale, politice occidentale au avut-o în Principatele Române iar apoi în România Mare, cât și pentru a obține o evoluție în timp a „mitului” Occidentului, așa cum se regăsește el în discursul elitelor românești. Studiile sau formarea în străinătate sunt receptate, de obicei, doar în termenii performanțelor intelectuale sau ai sincronizării cu Occidentul. Prea puțin sunt analizate dintr-o perspectivă strategică: atât la nivel individual, ca strategie de viață personală, cât și la nivelul rețelelor, centrelor academice sau chiar al statelor. Cum se suprapuneau circuitele academic-culturale peste cele politice și economice? Care „piețe” culturale au exercitat o mai mare influență în România și prin ce rețele/instituții academice? În ce măsură se reflecta/dubla o anume dominație economică și politică într-una culturală?

Spre exemplu, Anton Golopenția, aflat la studii în Germania, în 1934, remarcă o strategie de câștigare a influenței culturale prin intermediul burselor: „În Germania există o tendință pronunțată de câștigare a Sud-Estului: oamenii noștri vor fi socotind cum să taie o bursă de francez sau de spaniol pentru a crea una românească”¹. De asemenea, având în vedere importanța apreciabilă, în acest sens, jucată de Fundația Rockefeller în România interbelică, mai ales în cazul Școlii gustiene, se poate pune întrebarea dacă erau la mijloc și alte resorturi ale activităților acestei organizații americane într-o țară sud-est europeană decât cele pur teoretice sau filantropice.

În plus, având în vedere mitul Occidentului ca pol de civilizație atât de recurent în rândurile studențimii românești din zilele noastre, la fel de interesant ar fi de făcut un studiu comparat asupra atitudinilor și percepțiilor pe care bursierii sau studenții români le-au avut de-a lungul timpului în confruntarea cu acest „pământ al făgăduinței”.

Aplicată cazului nostru, această grilă de analiză ar fi cu atât mai interesantă cu cât Școala gustiană a fost un rezervor și o rețea foarte complexă de bursieri. Gusti, el însuși cu lungi stagii de studii în Germania (și unul mai scurt în Franța), întreține și cultivă relații personale și instituționale consistente îndeosebi cu centre

¹ Anton Golopenția, „Rapsodia epistolară”: *scrisori primite și trimise de Anton Golopenția (1932–1950)*. Volumul II (Ștefania Cristescu-Golopenția), București, Editura Enciclopedică, 2010, p. 261. Citatul este dintr-o scrisoare a lui Anton G. către Ștefania Cristescu, ce aștepta, de la Paris, rezultatul unei cereri de obținere a unei burse de studiu Humboldt în Germania.

universitare din Franța și Germania, dar și din SUA, Italia și alte țări din Europa Centrală². Influența și prestigiul profesorului sunt date de sociologia monografică, dar și de pozițiile instituționale ocupate de-a lungul carierei sale: decan în cadrul Universității din București, ministru al Instrucției, membru în comitetul român al Fundației Rockefeller. Această influență se face resimțită și în recomandările pe care profesorul le acordă studenților sau colaboratorilor săi monografiști. Unii dintre ei, de altfel, au aceeași vocație a cultivării relațiilor internaționale cu personalități, rețele, centre academice. Dintre ei se disting Mircea Vulcănescu, cu studii pre-doctorale în economie, sociologie și drept, efectuate între 1925–1928 la Paris, și Anton Golopenția, cu stagiul doctoral din Germania efectuat între 1933–1936. Mircea Vulcănescu avea bune relații și pe filiera organizațiilor internaționale de studenți, fiind ales, deși în lipsă, secretar al Federației Franceze a Asociațiilor Creștine Studențești. Este sugestivă semnificația pe care o dă acestui eveniment Vulcănescu într-o scrisoare către părinții săi: „azi, când relațiile valorează aur, locul acesta îngăduie o acumulare prețioasă de relații extrem de valoroase cu tot ce are lumea mai inteligent și mai influent!”³ Golopenția, ani mai târziu, se gândește și el la necesitatea cultivării unor astfel de relații, având realul potențial de a-l continua pe Gusti (și) pe acest plan. În Germania, el se implică în organizarea unor conferințe ale lui Gusti și poate facilita chiar unele schimburi de burse între cele două țări⁴.

Dacă la Vulcănescu și Golopenția stagiile au o motivație mai complexă (din motive diferite), nefiind legate strict de obiectivul unei specializări utile pentru monografia gustistă, în alte cazuri bursele par a juca rolul unei strategii foarte clare de consolidare a rolului jucat în cadrul Școlii, într-un context în care rivalitățile nu lipseau. Astfel, Xenia Costa-Foru are stagii de specializare în Germania și SUA (prin burse Rockefeller) utile rolului său din cadrul asistenței sociale, T. Herseni în Germania (1929–1930), E. Bernea studiază etnologie în Franța (1930–1932) și filosofie în Germania (1932–1933), Elisabeta Constante, Ion Ionică studiază în Franța, în același timp cu Ștefania Cristescu, D. Amzăr în Germania, Harry Brauner în Franța (1934), pentru a enumera câțiva dintre cei mai cunoscuți. Alți colaboratori ai Școlii gustiene au studii în străinătate, însă pe cont propriu, pe alte filiere decât Gusti. Venturia Manuilă și Christina Galitzi, de pildă, au stagii de specializare în SUA, Floria Capsali și Mac Constantinescu în Franța. Un alt colaborator cunoscut al Școlii Gustiene, Mihai Pop, se specializează în slavistică la Praga.

Odată plecați în stagiile de specializare, monografiștii (cel puțin în acele cazuri în care s-au păstrat mărturiile epistolare) întrețin, atent, legătura cu Gusti,

² Pentru o prezentare mai pe larg, vezi subcap. „Școala ca amfitrion”, p. 83–101, din Zoltan Rostas, *Atelierul Gustian. O abordare organizațională*, București, Editura Tritonic, 2005.

³ Ciorna unei scrisori adresată de Mircea Vulcănescu părinților săi, la Paris, datată 29 septembrie 1926 (din arhiva privată a familiei Vulcănescu).

⁴ Anton Golopenția, „Rapsodia epistolară”. *Scrisori primite și trimise de Anton Golopenția (1917–1950)*, Volumul III (Radu Crutzescu–Sabin Manuilă), București, Editura Enciclopedică, 2012, p. 375–377.

simțindu-se obligați să-l țină la curent cu programul de studii, temele de cercetare alese, contactele cu profesorii cunoscuți, dar și, în general, cu chestiunile curente din viața academică și socială a țării în care se află. Unii dintre ei, vara, în vacanțe, fac eforturi pentru a participa, totuși, la campaniile monografice, atât pentru a nu-și pierde locul și ritmul contribuțiilor în cadrul Școlii, cât și pentru că monografia era, concomitent, prilej de a participa la un anturaj prestigios și, de asemenea, de... distracție mai puțin burgheză⁵. Lucrurile nu au rămas însă, mereu și pentru toți, la fel de armonioase. Criza monografiei, manifestată, printre altele, printr-o rivalitate crescută între monografiști, fie pentru consacrarea pe un anumit domeniu de cercetare, fie pentru ocuparea unei poziții cât mai centrale în cadrul Școlii, se repercutează și asupra celor care se întâmplă să fie la studii în această perioadă, fiind tot mai accentuată după monografia de la Cornova (1931)⁶. Este exact cazul Ștefaniei Cristescu, a cărei bursă de studii în străinătate, pe lângă specializarea în etnologie, devine un prilej de presiune și nesiguranță atât în viața personală, cât și în parcursul său monografic.

„FUGA MEA ÎN SOCIOLOGIE”

Ștefania Cristescu era „o fată foarte serioasă”⁷, „foarte pricepută în meseria ei”, „o fată cuminte”⁸ și cam singuratică, mereu aparte față de diversele grupuri și grupulețe în care se împărțeau monografiștii. Aprecierile citate vin din partea lui Mihai Pop și a lui H.H. Stahl. Ca și Mihai Pop, Ștefania Cristescu a venit către sociologia lui Gusti, din 1929, dinspre studiile de folclor literar conduse de O. Densușianu. Dintre „fetele” monografiste, este cea mai prolifică autoare de articole științifice până în 1940⁹. Provenind dintr-o familie destrămată (ca și viitorul său soț, Anton Golopenția), constrânsă de lipsuri financiare, Cristescu are o condiție socială care o vulnerabilizează (poate mai mult decât o face identitatea de

⁵ A se vedea, îndeosebi, relatările lui Mihai Pop și Marcela Focșa, din Zoltan Rostas, *Sala luminoasă. Primii monografiști ai Școlii gustiene*, București, Editura Paideia, 2003.

⁶ Zoltan Rostas, subcap. *Dimitrie Gusti – schiță pentru un portret de fondator*, în vol. colectiv *Cornova 1931*, Chișinău, Editura Quant, 2011, p. 602.

⁷ Mihai Pop în Zoltan Rostas, *Sala luminoasă...*, p. 289.

⁸ Descrierea aparține lui H.H. Stahl, în Zoltan Rostas, *Monografia ca utopie*, București, Editura Paideia, p. 303.

⁹ O descriere a parcursului în monografie a Ștefaniei Cristescu din perspectiva studiilor de gen este realizată de Theodora Văcărescu în teza sa de doctorat din 2011, *Femei în cercetarea sociologică și intervenția socială din România în anii 1920 și 1930*, consultată de mine în manuscris (vezi p. 256 pentru informația citată). Ca observație personală ar fi că excelenta investigație a chestiunii femeilor din Școala gustiană realizată de Th. Văcărescu ar putea fi completată cu o abordare sensibilă la fondul socio-cultural care condiționează un astfel de fenomen. De asemenea, ar fi interesant de explorat și mecanismele care explică lipsa de rigiditate în interacțiunile dintre monografiști în ceea ce privește dimensiunea de gen, a rolurilor și distanțelor sociale impuse de acestea – nu doar mecanismele care ar explica marginalizarea femeilor în fenomenul Școlii gustiene.

gen), singularizează și o face să resimtă mai acut nesiguranța provocată de tensiunile din interiorul monografiei și de viitorul său academic incert. În timpul studiilor de licență ea beneficiază de o bursă, prin primul său mentor, Densușianu, iar apoi lucrează, pentru a se putea întreține, la Direcția Recensământului General, ca verificador statistic¹⁰. Percepută, inițial, ca o oportunitate, monografia a presupus pentru Ștefania o alegere între Densușianu și Gusti, de fapt o renunțare la o eventuală carieră academică sub oblăduirea primului. O renunțare care a produs regrete, ulterior, când Ștefania Cristescu a resimțit marginalizarea sa în comunitatea monografică și relațiile tot mai deteriorate între monografiști și între Gusti și viitorul său soț, Anton Golopenția. În astfel de momente tensionate, alegerea monografiei este descrisă de Ștefania ca o „fugă”, o acțiune mai degrabă hazardată, care riscă să se transforme într-o rătăcire de la un traseu mai sigur: „*Fuga mea în sociologie, oricum, m-a făcut anul trecut să audiez cursuri care mă îndepărtau clipă de clipă mai mult de ceea ce simțeam eu uneori că e drumul meu. Ceva, altceva*”¹¹.

Stagiul de specializare de la Paris este marcat profund de această situație de criză, care se face resimțită, însă, mai accentuat, în al doilea an de studii (1933–1934). Bursa de studii, pentru Ștefania, are rolul destul de explicit al unei calificări în cercetările etnologice sau de „lingvistică sociologică”. Nimic mai pragmatic și mai „normal” decât o astfel de opțiune pentru cercetătoarea fenomenelor spirituale de la Drăguș și Cornova. Într-un cadru social care face posibilă o acțiune umană planificată, programată, specializarea ar fi reprezentat etapa firească ce ar fi consolidat consacrarea sa pe dimensiunea monografică a cercetărilor fenomenelor „magice” din satul românesc. Nu este cazul cu Școala gustiană, care are acest aspect paradoxal, cel puțin aparent, de valorizare a tinerilor cu potențial, dar și de mediu relativ imprevizibil și neinstituționalizat, în mare parte din cauza stilului de conducere inconstant al lui Gusti. Pentru Ștefania, dificultatea provine din faptul că „manifestările spirituale” sunt vizate, ca domeniu de cercetare, de Ernest Bernea, D.C. Amzăr și Ion Ionică. Din mărturiile epistolare se observă suprapunerea de tematici și, uneori, „concrența” între cei menționați și Ștefania, pentru aceleași categorii de „fapte sociale” analizate. De altfel, atât Ștefania (deși, după cum vom vedea, interesele sale academice din Paris nu se rezumă la atât), cât și Ionică și Bernea urmează cursurile lui Marcel Mauss, nepotul lui É. Durkheim și una din figurile cele mai însemnate în cercetările antropologice ale fenomenelor de tip magic și sacrificial. Scrisorile lui Amzăr și Ionică sunt relevante în acest sens, cei doi căutând să îi „fixeze” Ștefaniei un rol subordonat într-un domeniu pe care vor să-l controleze ei. Astfel, Amzăr o „trimite” pe Ștefania să învețe lituaniană pentru a face studii comparate, adăugând:

¹⁰ Pentru detalii, vezi introducerea semnată de Sanda Golopenția la Ștefania Cristescu-Golopenția, *Sporul vieții. Jurnal, studii și corespondență*, București, Editura Paideia, 2007, p. 9.

¹¹ Ștefania Cristescu într-o scrisoare către Anton Golopenția, în al doilea an al bursei de studii de la Paris, 1933, în *Rapsodia epistolară*, vol. II..., p. 208.

„Vezi tu, eu am o mare teamă că, după ce că suntem puțini și destul de nevoiași, ne mai și pierdem în lucruri cari pentru noi nu-s de neapărată nevoie (...)”¹².

Ion Ionică rememorează, la rândul său, o discuție avută cu Ștefania la „Foyer” (căminul studențesc) în care acesta sublinia necesitatea abordării unitare a fenomenelor „magice”:

„În convorbirea avută la Foyer, de care faceți mențiune în scrisoarea dvs., vă spuneam, în acest sens, că realitatea magico-religioasă fiind una, comportă în credința mea și o redactare unitară”¹³.

Redactarea unitară însemna însă, din partea Ștefaniei, subordonarea față de ceilalți monografiști și acceptarea unui rol secundar, lucru care n-ar fi constituit o problemă, în sine, așa cum arată chiar ea, atât timp cât ar fi putut să valorifice datele culese de pe teren. Campania de redactare organizată de Gusti, în 1933, la Făgăraș, la care Ștefania Cristescu merge în vacanța sa de studii de la Paris, reprezintă însă o experiență amară pentru ea, din cauza revendicării temelor sale de cercetare de către Ernest Bernea și a conflictelor acute între monografiști¹⁴. Pe acest fond are loc prelungirea bursei de studii la Paris, moment în care rezervele de optimism nu sunt, încă, epuizate. De fapt, probabil sub presiunea obținerii unor rezultate mai palpabile, în al doilea an de studii Ștefania se decide să obțină o diplomă de la Institutul de Etnologie, în ciuda dezorientării de moment: „Din nou, nu știu cu ce scop. În orice caz, voiam să fac în acest an tot ce mai puteam să fac”¹⁵. La propunerea avansată de Anton Golopenția, de a cere încă o bursă de studii, de această dată în Germania, unde ar fi putut fi mai aproape de viitorul său soț, Ștefania deja se gândește că ar fi mai utilă reîntoarcerea în țară și trecerea examenului de capacitate, pentru a-și asigura varianta de rezervă de a fi profesoară titulară la gimnaziu.¹⁶ Nevoia unei stabilizări o va determina, de altfel, deși obținuse bursa Humboldt din Germania, să renunțe și să revină în țară definitiv pentru a pregăti examenul.

Contextul intern al monografiei pare, așadar, să nu fi fost unul favorabil pentru stagiile de specializare din străinătate ale Ștefaniei, lucru din ce în ce mai evident în al doilea an petrecut la Paris (1933–1934). Fără să fi fost un factor negativ pentru parcursul din cadrul Școlii Gustiene, așa cum se vor transforma studiile doctorale din Germania pentru Anton Golopenția, studiile Ștefaniei nici nu par a fi alcătuit un factor pozitiv în această privință (nu ne referim aici la competențele academice dobândite sau la performanța intelectuală individuală). Starea de provizorat, întreținută de Gusti, provocată de rivalitățile între

¹² Scrisoare a lui Amzăr către Ștefania Cristescu din 7 iunie 1933, în *Sporul vieții...*, p. 336.

¹³ Scrisoare a lui Ionică, datată 12 septembrie 1933, în *Sporul vieții...*, p. 345.

¹⁴ Așa cum reiese din epistolele trimise de Ștefania Cristescu lui Anton Golopenția din volumul *Rapsodia epistolară*. Vol. II..., p. 176–179.

¹⁵ *Ibidem*, p. 208.

¹⁶ *Ibidem*, p. 239.

monografiști, se prelungește și după revenirea în țară, lucru ce o determină pe Ștefania să antameze postul calificat „de bază”, la care putea candida orice absolvent al Facultății de Litere de atunci: profesoratul gimnazial.

SINGURĂTATE, ALTERITATE

După ce am trecut în revistă împrejurările interne ale Școlii Gustiene ce au marcat stagiul de pregătire din Paris, voi trece la aspecte ce țin mai degrabă de viața cotidiană a unui bursier român într-o țară occidentală. Condițiile care marcau viața unui astfel de bursier variau, de la cele sociale, culturale, până la cele legate de relațiile cu profesorii și mediul academic din țara gazdă. În ceea ce privește condițiile sociale, care uneori puteau fi dificile dacă singurul venit era reprezentat de bursă, Lena Constante își aducea aminte de perioada petrecută la Paris alături de Cristescu, la „Foyer” (căminul studentesc):

„L.C. – Am stat la Paris cu ea la cămin. A avut o bursă, și am avut și eu o bursă dată de Gusti. Și am locuit amândouă în același cămin. Erau burse foarte mici, dar eu aveam o mătușă care mă mai ajută. Și ea săraca, serveam masa împreună, stătea acolo la masă, ca să poată să-și acopere diferența de cămin”¹⁷.

Totuși, din jurnalul și scrisorile Ștefaniei nu reiese că aceasta ar fi suferit în mod deosebit din cauza situației financiare. Obișnuită deja cu o viață grea, lucrând pentru a se întreține, după licență, bursa de la Paris putea trece chiar drept „prea de ajuns”, permițându-și „luxul” achiziționării unei haine sport¹⁸. Însă, într-o scrisoare către Anton Golopenția, își face calcule de unde ar putea să taie din cheltuieli pentru a-i ajunge bursa. Prima tăiată de pe listă este masa:

„Încă de la 15 decembrie, datorită unei recomandări a lui Bouglé, Directoarea de la Foyer International mi-a promis un loc în Cămin. După primul entuziasm a trebuit însă să-mi dau seama, în liniștea odăii mele, că pentru aceasta ar trebui să fac prea multe economii de la masă ca să-mi ajungă bursa. Dacă Profesorul (Ministerul Instrucțiunii) ar putea să-mi acorde un ajutor, eu aș putea să-l am pentru tot anul și să mă mut la Cămin”¹⁹.

Situația pare să fi fost comună și altor bursieri. Mircea Vulcănescu, ce a mers la studii căsătorit, având de întreținut, în plus, pe parcurs, și un copil, notează într-o scrisoare către părinți, cu o iritare rară la el, întârzierile cu care „idioții” de la Ministerul de Finanțe român achitau bursele, exprimând însă o nemulțumire mai degrabă generală decât personală:

¹⁷ Lena Constante în *Sala luminoasă...*, p. 80.

¹⁸ În *Rapsodia epistolară*, Vol. II..., p. 210.

¹⁹ *Ibidem*, p. 90.

„Nu se gândesc idioții că sunt pe aci unii (și noi care avem părinți cari ne trimit mereu la complectări și suplimente nu avem a ne plânge prea rău, dar alții [sunt] siliți să se reducă la valută) care trebuie să mănânce în așteptare de două ori pe săptămână numai. Așa că întârzierea lor nu e numai stupidă ci de-a dreptul criminală dacă nu ar fi o simplă inconștiență?”²⁰.

Se pare că probleme atât de grave nu mai existau în anii 1930 sau, poate, sistemul de burse a fost diferit în cazul Cristescu și Golopenția. În primul caz, guvernul francez contribuia direct cu o bursă de 800 de franci²¹, în al doilea, Golopenția a beneficiat de o bursă Rockefeller, iar apoi Humboldt, astfel că întârzierile plății bursei pomenite de Vulcănescu par a fi o boală cronică a administrației române.

Fire interiorizată și, în situații ambigue sau tensionate, susceptibilă, Ștefania Cristescu nu este foarte sociabilă. Însă este vorba, mai degrabă, de o stare lăuntrică decât de o izolare față de ceilalți. De altfel, obișnuită cu atmosfera instituțiilor colective (cum este căminul studentesc), va căuta să se mute de la hotel, primul său *logement*, unde găsește că „studentimea e aici imposibilă”²² la cămin: „Știi, eu sunt obișnuită cu viața de cămin, în care oameni străini de tine – îi ai totuși alături, te întâlnești la fiecare pas, și care-ți fură frica de necunoscut”²³. Din jurnal și epistole reiese că avea o viață socială normală, cu interacțiuni care nu se rezumau la cursuri, ci constau și în participarea la evenimente culturale (vizitarea unor muzee, concerte, piese de teatru etc.). Profesorii de la Paris, între care C. Bouglé se distinge fără să fie unicul, arată o mare deschidere către tânăra româncă și cultivă relațiile cu ea dincolo de ocaziile oficiale, invitând-o deseori în vizită. În vacanțe, Ștefania vizitează alte locuri ale Franței sau din vecinătate și cunoaște alți oameni. Nu aparține sau nu frecventează însă grupuri, cercuri sau alte forme colective de studenți, fie parizieni, alți străini sau români; grupul social în cadrul căruia se poate observa o oarecare integrare este cel al asociației studenților creștini francezi, la al cărei congres participă (remarcând faptul că amintirea lui Vulcănescu era încă vie, deși trecuseră 5 ani de la revenirea lui în țară)²⁴. Dar, în fond, cu toate acestea, Ștefania se simte singură: „Sunt prea singură. Peste tot și totdeauna nespuse de singură”²⁵.

Arată un slab interes față de viața publică franceză, nefiind deloc interesată de tumultul politic sau de curentele culturale, spre deosebire, de pildă, de un alt bursier „parizian”, Vulcănescu, ce își propusese, de altfel, de o manieră sistematică, să se familiarizeze cu „tendențele spirituale, economice, politice și juridice” ale Parisului²⁶. Tot spre comparație, Anton Golopenția este, ca și viitoarea sa soție, o

²⁰ Din aceeași scrisoare din care am citat la nota 3.

²¹ În *Sporul vieții...*, p. 314.

²² *Ibidem*, p. 78.

²³ *Rapsodia epistolară*. Vol. II, p. 80.

²⁴ *Ibidem*, p. 125.

²⁵ *Ibidem*, p. 54.

²⁶ Mircea Vulcănescu într-o scrisoare către D. Gusti, datată 1 iunie 1926, în Marin Diaconu, *Mircea Vulcănescu. Profil spiritual*, București, Editura Eminescu, 2001, p. 70.

fire introspectivă, interiorizată, dar analizează în profunzime tendințele din viața universitară germană și sistemul național-socialist, atunci în plină edificare. Să fie oare această atitudine față de tendințele și evenimentele din viața publică o manifestare a „identității de gen”, „băieții” fiind în mod „natural” mai interesați de politică și de sensul întâmplărilor curente? Posibil. În orice caz, Ștefania are și alte motive să fie decuplată de tumultul unei societăți, până la urmă, străine. Pe lângă grijile legate de statutul său în cadrul monografiei, care vor deveni apăsătoare în special în al doilea an de studii, pe lângă dificultățile unei relații afective cu Anton Golopenția, marcată de distanță și de incertitudine, primește din România vești foarte proaste, care contribuie la starea sa de deprimare și însingurare, ea pierzând, în același an, pe mama și bunica sa²⁷. Sunt împrejurări care accentuează sentimentul de înstrăinare și provoacă, uneori, nostalgii sau nevoia unei reveniri „acasă”. În astfel de momente sau în preajma unor mari sărbători, Ștefania notează trecerile sale pe la „biserica românească”: „*Mă simțeam bine la Reims. Mi se părea însă că-mi lipsesc deniile de seară la biserică românească. Am prins-o pe cea ultimă de aseară (...)*”²⁸. Cu toate acestea, mersul la biserică nu înseamnă integrarea într-o comunitate românească („*Am fost la biserică. Lume puțin. Gol*”²⁹); la mijloc poate fi și o căutare după sentimentul de protecție din copilărie inspirat de figura paternă a protoiereului Gheorghe Pârșcoveanu. Alteritatea de ordin cultural nu se face resimțită, de altfel, decât în astfel de contexte, conștientizată și obiectivată în impresii:

*„am asistat la servicii religioase protestante, minunându-mă de goliciunea interioară a templului lor și înțelegând pentru prima oară aspectul de conferință sau concert pe care-l are slujba lor, așa de departe de mișcarea poate prea mare a bisericilor noastre, dar egal de departe de culoarea și atmosfera lor minunată”*³⁰.

Dimensiunea identitară a „orientalului” sau a „răsăriteanului” este evocată, în scrisorile lor, și de Mircea Vulcănescu și, uneori, chiar și de Anton Golopenția. Nu regăsim, în jurnal sau în epistole, alte manifestări generate de contactul cu o cultură străină, ceea ce este de înțeles: reperele culturale sunt totuși similare, comune, prin apartenența la o elită academică ce vorbește aceleași limbi și citește cam aceleași cărți.

O MONOGRAFISTĂ LA PARIS

Care au fost coordonatele interacțiunii cu mediul universitar parizian și cu profesorii francezi? Este foarte interesant de observat modul în care se manifestă, atât la Ștefania Cristescu, cât și la alți monografiști proeminenți, apartenența la

²⁷ *Sporul vieții...*, p. 380.

²⁸ *Rapsodia epistolară*, Vol. II..., p. 140.

²⁹ *Sporul vieții...*, p. 49.

³⁰ *Rapsodia epistolară*, Vol II..., p. 126.

Școala gustiană în momentul contactului cu sociologiile din țările gazdă. În ciuda tuturor greutăților interne sau a rivalităților, acești monografiști vin cu experiența unor „expediții” inedite ale cercetărilor de teren, ale unui seminar de sociologie transformat, pentru o vreme, în centru de discuții aplicative și întâlnire a tinerei generații, și a unei atmosfere mai degrabă efervescente, creatoare, pionierești. Entuziasmul începutului de drum, e drept, deja în criză când Ștefania merge la Paris, se face (încă) resimțit și contribuie la atitudinea pragmatică a celor plecați la studii în străinătate. Atitudinea monografiștilor sau, cel puțin, a unora dintre ei, este, așadar, marcată de existența acestui model referențial de cercetare, deja respectat pe plan european în evaluările pe care ei le fac cursurilor, profesorilor și studenților.

Astfel, Ștefania Cristescu, după ce se adună și adaptează în Parisul universitar, îi împărtășește lui Anton Golopenția aceste impresii:

„Sunt extrem de mirată că în Parisul cu așa de mulți studenți, cursuri interesante sunt audiate de cel mult 20 (la Vendryès sunt singura fată pe lângă șapte băieți). În orice caz, Anton, de n-ar fi decât entuziasmul și interesul pe care-l provoacă cercetările noastre, și tot ar trebui să le socotesc cu mult deasupra lucrurilor de aici”³¹.

Cu alt prilej, pusă la curent cu frământările monografiștilor ce căutau diverse formule de a se afirma pe plan publicistic, Ștefania scrie: *„Toată fierberea voastră de tineri cărturari de acolo cu «Drepte», «Stângi» și «Axe» mă face să-mi fie dor de Seminar”³²*. Este de notat că diferența de atmosferă se referă îndeosebi la studenți, nu la profesori sau cursuri, care sunt găsite, cu unele excepții, drept interesante: *„am bucurii neexplicate, mergând regulat, luând note și aflând lucruri pe care nu le știam”³³*. Observațiile sunt reluate de Ștefania Cristescu și într-o scrisoare către Gusti:

„Gândind bine însă, nu tot ce fac mă interesează îndeaproape și de aceea pun destulă speranță în biblioteci. Sunt rău impresionată însă de cele mai multe ori de faptul că aici se lucrează fără prea mult entuziasm și interes și, ca un renumit avar, îmi păstrez cu frică entuziasmul meu de acasă pentru ca să-mi ajungă până la întoarcere”³⁴.

Entuziasm care va fi, însă, risipit, tocmai de același mediu care-l generase, ajungând, uneori, să fie descris în termeni opuși³⁵... Este interesant de comparat

³¹ *Ibidem*, p. 87.

³² *Ibid.*, p. 98.

³³ *Ibid.*, p. 208.

³⁴ *Sporul vieții...*, p. 317.

³⁵ Spre comparație, iată cum descrie Brutus Coste, într-o scrisoare către Ștefania Cristescu, aflată încă la studii la Paris (scrisoarea e datată 8.2.1934), atmosfera din cadrul monografiei: *„Aici, în cercul strâmt al monografiștilor, domnește o atmosferă exact diametral opusă celeia cu care Parisul te-a obicinuit în ultima vreme, adică o apatie și o liniște desăvârșite. Se pare că nimeni nu lucrează serios. Vulcănescu, cam supărat, nu lucrează nimic, alții sunt prinși cu alte treburi. Să-l vezi pe Gusti*

aceste impresii cu cele ale altor monografiști bursieri, ca Mircea Vulcănescu și Anton Golopenția. Astfel, Vulcănescu, scriind aceluiași Gusti, scoate în evidență nu atât atmosfera (făcând parte din mai multe grupări studentești – fie din București, fie de la Paris – avea deja un exercițiu multiplu al entuziasmelor colective), cât diferența de metodă dobândită la seminarul de sociologie:

„În contact cu mediul acesta nou (trebuie s-o mărturisesc, cu toată cunoștința ce o aveam despre dânsul), am putut încerca valoarea metodei pe care am căpătat-o lucrând cu Dvs., ca și valoarea studiilor sociale întreprinse sub conducerea Dvs. Și veți înțelege atunci de ce, deși licențiat, nu m-am putut dezlipi din mijlocul acelu mic grup înjghebat în Seminarul de Sociologie pentru cercetarea monografiilor și de ce continui a socoti acel seminar drept „căminul meu spiritual” sociologic”³⁶.

Principala calitate pe care o atribuie Vulcănescu seminarului lui Gusti, comparând cu modul în care învățau studenții francezi, este dobândirea distanței critice față de teorii sau fapte sociale analizate: *„deși stau în vădită inferioritate ca «bagaj» de cunoștințe față de colegii francezi (se referă la actualitatea problemelor sociale din Franța – n.s., I.B.) [...], îmi dedeam seama mult mai bine decât cei mai mulți dintre dânsii asupra sensului și credințelor faptelor analizate. Ei «învățau». Eu aveam posibilitatea să și critic”³⁷.* Un alt monografist proeminent, Anton Golopenția, are, la Berlin o primă impresie de dezamăgire cu privire la mediul universitar german, de această dată legat inclusiv de profesori și de cursuri:

„Cursurile sunt lipsite de strălucire, nici chiar profesorii buni nu-și dau măsura puterilor (...). Îmi îmbucătățeam zilele venind la două-trei cursuri de oameni cu nume; am ieșit întotdeauna întristat sau crâncen de furios și mai sărac cu o zi, fără să fi agonisit ceva nou”³⁸.

„Plictiseala vădită a profesorilor”, chiar și a unuia faimos ca Sombart, „sila vădită” a acestora, îl determină pe Golopenția să se gândească să renunțe la audierea cursurilor și la adâncirea în lecturi proprii. În cele din urmă, însă, va face cunoștința altor medii universitare germane mai vii, ca cel de la Leipzig, și a unor profesori, ca Hans Freyer, mai activi și mai aproape de ceea ce căuta tânărul gustian.

Aceste relatări redau o imagine poate puțin neașteptată pentru diferențele între mari capitale europene – ca Paris și Berlin –, până la urmă, centre occidentale dominante în Europa, pe plan cultural, economic și politic, și o capitală sud-est europeană ca Bucureștiul. Explicația nu rezidă în mitul „micului Paris” sau în excelența elitei intelectuale românești interbelice în general, ci în segmentul socio-

văicărindu-se...” (*Sporul vieții...*, p. 354). Evident, sunt reale atât impresiile legate de entuziasmul monografiștilor, cât și cele legate de apatia lor. Este vorba despre etapele și crizele monografiei gustiene.

³⁶ Marin Diaconu, *Profil spiritual...*, p. 70. Scrisoarea este din 1 iunie 1926.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Rapsodia epistolară*, Vol. II..., p. 195.

cultural cu care ne confruntăm, într-un decupaj ale cărui margini sunt circumscrise de fenomenul Școlii Gustiene și al întrepătrunderii acesteia cu fenomenul tinerei generații interbelice. Pe acest segment, al sociologiei și cercetărilor etnografice, al recuperării „șăranului” și „satului”, al discuțiilor despre organizația sistemului social statal și al raporturilor dintre științele sociale și stat, bursierii lui Gusti puteau resimți drept anoste și apatice mediile universitare din Occident, spre deosebire de mediul animat, experimental și creator de „acasă”. Un singur participant la monografiei are impresia că Bucureștiul este mai „provincial”, mai „periferic” decât capitala – situată oricum în Europa Centrală, nu în Occident – în care își făcea studiile de specializare: Mihai Pop, care urma studii de slavistică la Praga. Dar nici acest detaliu nu este lipsit de semnificații: la Praga se întretăiau numeroase curente intelectuale, școli, personalități, aceasta fiind, printre altele, și oraș de refugiu pentru o parte din intelectualitatea rusă alungată de regimul comunist al URSS³⁹.

În plus față de atmosfera generală, Ștefania Cristescu ne lasă mărturii relevante și pentru dimensiunea de gen a situației sale. În această privință, cercetările Theoderei Văcărescu au analizat chestiunea prezenței foarte mari a femeilor în Școala Gustiană, atât în latura sa de cercetare, cât și de intervenție socială⁴⁰. Este încă unul din factorii ce fac diferența între mediul de „acasă” și cel din Paris. Ștefania remarcă în chiar prima scrisoare de la Paris trimisă către Anton Golopenția:

„Singura de genul feminin (în afară de stenografă), am fost prezentată de Bouglé lui Mauss, Lévy-Bruhl, R. Maunier, Simiand și încă doi al căror nume nu-l rețin. (...) La ora 7 ½ ne-am dus la restaurantul din fața Odeonului. La masă a mai fost o doamnă, probabil soția lui Lévy-Bruhl”⁴¹.

În altă parte constată că „e singura fată” care audiază un anume curs; se află așadar într-un mediu mai degrabă al bărbaților, lucru care poate constitui un factor de însingurare – nu par să existe interacțiuni familiare între tineri și tinere, la Paris, sau cel puțin între tinerii francezi și tinerele bursiere, așa cum există între monografiști, unde distanțele impuse de gen/etichetă par a fi cvasi-nule în ceea ce privește comunicarea interpersonală. Poate că românii erau mai puțin burghezi?

Ceea ce confirmă prestigiul și influența lui Gusti în sociologia europeană este și buna primire care se face Ștefaniei Cristescu de către gazdele sale franceze. Bineînțeles, la mijloc se află și excelenta impresie pe care o lasă tânăra noastră monografistă la Paris. Profesorul de sociologie C. Bouglé cultivă relații care merg dincolo de raportul profesor-cursant, apropiind-o de mediul său familial și făcându-i o primire foarte călduroasă: „Cred că Profesorul [Gusti] ar trebui să mulțumească lui Bouglé. Mi-a făcut o primire așa de neobișnuită, că formez obiectul de invidie al

³⁹ Mihai Pop în *Sala luminoasă...*, p. 291.

⁴⁰ Th. Văcărescu, „Colaboratoarele înlăturate. Femei în cercetarea sociologică și intervenția socială din România interbelică”, în *Secolul 21. Școala Sociologică de la București*, nr. 1–6/2012, Fundația Culturală Secolul 21, p. 80–121.

⁴¹ *Rapsodia epistolară*, Vol. II..., p. 77.

francezilor chiar”⁴². De altfel, scriindu-i lui Gusti, Ștefania relatează că a fost introdusă de profesorul francez, de la bun început, în dezbaterile interne ale Institutului de Sociologie de la Paris:

„Abia ajunsă aici, mai înainte chiar de a face cunoștință cu Universitatea, așa cum dictează legile începutului unui an școlar, am și fost invitată de d-l Prof. Bouglé la o ședință a Institutului de Sociologie și, până să bag bine de seamă, eram gata prezentată d-lor Prof. Mauss, Lévy-Bruhl, Simiand, Maunier... Faptul acesta a făcut ca, în timp de câteva zile numai, să pot ști, în linii mari, tot ce se poate face și câștiga aici”⁴³.

C. Bouglé o va descrie pe tânăra monografistă, într-o scrisoare adresată lui Gusti, drept „*particulièrement bien préparée à profiter de son séjour en France*”⁴⁴, profesorul român apreciind, la rândul său, activitatea Ștefaniei într-o scrisoare către omologul francez. Ștefania primește aprecieri pozitive de la profesori ca Jean Marx, iar Marcel Mauss îi arată, la rândul său, o „preferință vădită” la cursurile sale și nu numai: „*m-am plimbat cu Mauss prin Luxembourg vorbind despre nu știu ce bibliografii, și cu toate că dintre toți elevii lui, m-a luat pe mine cu mașina de la Sorbona la lecțiile practice de la Trocadero*”⁴⁵. Căldura și aprecierea cu care este tratată de profesorii francezi compensează, parcă, din amărăciunile provocate de rivalitățile monografice sau de veștile proaste de acasă. Totuși, spirit lucid, Ștefania Cristescu, după ce își ia examenele și diploma cu rezultate dintre cele mai bune, revine în București, renunțând, așa cum am menționat mai sus, la o nouă bursă câștigată, de această dată în Germania, pentru a da examenul de capacitate. Perspectivele tot mai cețoase pe care le are în Școala gustiană nu o determină să încerce o carieră de cercetare în Occident.

CÂTEVA CONCLUZII

Pentru Ștefania Cristescu, bursa de studii de la Paris a însemnat un succes personal de ordin academic și mai puțin sau deloc un mijloc de consolidare a rolului deținut în cadrul Școlii gustiene. Acest lucru este explicabil, în principal, din cauza rivalităților cu monografiștii care vizau „monopolul” producției științifice pe același domeniu al „manifestărilor spirituale” pe care se specializase și ea. Criza Școlii gustiene introduce, astfel, o incoerență și decuplare a planurilor personale pragmatice de specializare și a posibilităților reale de valorificare a acestora în cadrul Școlii.

⁴² *Ibidem*, p. 85.

⁴³ *Sporul vieții...*, p. 317.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 341.

⁴⁵ *Rapsodia epistolară*, Vol. II..., p. 149.

Jurnalul și epistolele Ștefaniei Cristescu de la Paris ne ajută să obținem aspecte relevante ale vieții cotidiene de bursier român: impactul cu mediul universitar din țara gazdă, condiția financiară a studenților români, impresiile produse de contactul cu o cultură străină. Ca dimensiune identitară, în cazul studiat, alteritatea pare a ieși la suprafață, cu precădere, în ceea ce privește experiența religioasă. Unii români bursieri, vorbitori de limba franceză și familiarizați cu reperele culturii acestei națiuni, se percep ca diferiți pentru că sunt „răsăriteni” (*i.e.* creștin-ortodocși).

Am observat, ca o notă comună cu a altor monografiști, faptul că apartenența la Școala gustiană a marcat experiența acestora, bursierii făcând diferența între seminar și monografie și sociologia practică în universitățile străine. Este o apartenență „profitabilă” ambelor părți: D. Gusti, trimițând cu bursă cei mai buni colaboratori, caută, inclusiv prin intermediul acestora, să-și consolideze relațiile și prestigiul față de profesorii de sociologie din alte țări europene; monografiștii au oportunitatea de a se specializa și de a-și face propriile lor relații în universitățile din străinătate, având, pe lângă propria lor contribuție, girul și recomandarea unui profesor și întemeietor de școală respectat. După cum am arătat, această stare de lucruri nu funcționează mereu în avantajul tuturor.

Am observat, de asemenea, faptul că interesele academice ale Ștefaniei Cristescu, dar și ale altor monografiști, sunt pragmatice și foarte selective, deoarece, pe lângă conștiința apartenenței de o Școală ca mediu intelectual animat, ele au deja conturate metoda și domeniile vizate. Acești tineri români nu sunt captivii vreunui miraj al „Marelui Paris”, al altei capitale occidentale sau al „civilizației” occidentale; dimpotrivă, chiar atunci când sunt apreciați mai mult decât acasă, se reîntorc în țară, chiar dacă au perspectiva funcționării pe un post de simplu profesor la un gimnaziu de provincie.

BIBLIOGRAFIE

1. CRISTESCU-GOLOPENȚIA, ȘTEFANIA (2007), *Sporul vieții. Jurnal, studii și corespondență*, București, Editura Paideia.
2. DIACONU, MARIN (2001), *Mircea Vulcănescu. Profil spiritual*, București, Editura Eminescu.
3. GOLOPENȚIA, ANTON (2010), *Rapsodia epistolară: scrisori primite și trimise de Anton Golopenția (1932–1950)*. Volumul II (*Ștefania Cristescu-Golopenția*), București, Editura Enciclopedică.
4. GOLOPENȚIA, ANTON (2012), *Rapsodia epistolară: scrisori primite și trimise de Anton Golopenția (1917–1950)*. Volumul III (*Radu Cruzescu-Sabin Manuilă*), București, Editura Enciclopedică.
5. ROSTAS, ZOLTAN (2005), *Atelierul gustian. O abordare organizațională*, București, Editura Tritonic.
6. ROSTAS, ZOLTAN (2003), *Sala luminoasă. Primii monografiști ai Școlii gustiene*, București, Editura Paideia.
7. ROSTAS, ZOLTAN (2000), *Monografia ca utopie*, București, Editura Paideia.
8. VĂCĂRESCU, THEODORA (2012), „Colaboratoarele înlăturate. Femei în cercetarea sociologică și intervenția socială din România interbelică”, în *Secolul 21, Școala Sociologică de la București*, nr. 1–6/2012, Fundația Culturală Secolul 21.